

слова. Інтенсивність процесу залежить від багатьох чинників, здебільшого екстралінгвальних.

Названі підходи досить докладно аргументовані й, без сумніву, присутні в культурній історії народів. Увага до інтенцій інтелектуального виявлена в лінгвістиці й культурології мало, здебільшого акценти ставляться на очевидних характеристиках: фіксація нових значень слова, структурування типології лексико-семантичної деривації, етимологічна паспортизація лексеми та ін.

Verbum, Слово – планета синтезованих і узагальнених смислів, код до ідеальних сутностей і візуально спостережених реалій – корелює сакральне і профанне знання та є його носієм. Лінгвістична проблема – не в констатації присутності того чи іншого значення у слові, а в пошукові наукових аргументів для розуміння семантичних процесів і причин інтеграції інтелектуальних представлень людства, що присутні в національній мові.

¹Каюа, Роже. Людина і сакральне. – К., 2003. – с. 33;

²Скляренко В.Г. “Темні місця” в “Слові о полку Ігоревім”. – К., 2003. – с. 21;

³Стеллецкий В.И. Слово о полку Ігореве: Древнерусский текст и перевод / Вступ. стаття, ред. текстів, прозаич. переклад, примеч к древнерус. тексту и словарь В.И. Стеллецкого. – М., 1965. – С. 134; ⁴Скляренко В.Г. Зазнач. праця. – С. 21; ⁵Ле Гофф Жак. Цивілізація середньовікового заходу. – М., 1992. – С. 308; ⁶Ле Гофф Жак. Там само. – С. 308; ⁷Кієво-печерський патерик. – К., 1991. – С. 9; ⁸Ле Гофф Жак. Зазнач. праця. – С. 302; ⁹Там само. – С. 302.

О.І. Ніка, канд. філол. наук

МОДАЛЬНІСТЬ ЯК КАТЕГОРІЯ ДИСКУРС-АНАЛІЗУ

Визначено теоретичний статус лінгвістичної категорії модальності в дискурс-аналізі.

The theoretical status of a linguistic category of a modality in discourse analysis is determined.

Новітня лінгвістика, що прагне інтегральності з іншими науковими ділянками людського пізнання, оперує визначенням *модальності* як універсальною категорією, надаючи їй, переважно, широкого розуміння.

Визначаючи філософсько-методологічні засади дискурс-аналізу як новітнього інтегрованого наукового напрямку, М.Л. Макаров характеризує феноменологію як філософію наукового аналізу, що ідейно пов'язана з прагматикою, і підкреслює активну роль індивідуальної свідомості, а отже, акцентує на вивченні реального функціонування мови з погляду суб'єкта¹.

Окреслюючи співвідношення основних положень феноменології та мови, дослідник інтерпретує постулати про „несвідоме ... як особливу *модальність свідомості*”, аналізує „*модальності інтуїції*”, до окремих видів якої відносить сприйняття, уявлення, увагу, пам'ять, уяву та ін., „*модальності присутності*”, напр., образи, спогади тощо, широко цитуючи роботи Г. Гійома, Р. Якобсона та інших лінгвістів².

Інший ракурс аналізу модальності, наприклад, у дослідженні Л.Б. Лебедєвої „Модальності сприйняття та їх відображення в мові”, де характеризується *модальність сприйняття* лексики – аудіальна, візуальна, кінестетична, – що в межах нейролінгвістичного програмування дає підстави встановити деякі аспекти взаємодії між найбільш виявленим у мовця типом модальності та особливостями його мовленнєвих моделей і специфікою мовної образності³.

У цьому разі спільною базою наведених досліджень є те, що, як і дискурс-аналіз, так і лінгвістична прагматика, виділивши як основний принцип *реальне використання мови з погляду суб'єкта*, виявились тісно зв'язаними в своїх витоках з *логічною семантикою, логікою та філософією*⁴.

Універсальність категорії модальності виявляється в її загальній проекції на соціальний цикл наукових галузей, спільним складником пошуків яких є *суб'єктивність, насамперед вербалізована у мовній субстанції*.

У співвідношеннях філософії, логіки і лінгвістики в їх поглядах на модальність виявились різноспрямовані тенденції: з одного боку, прагнення знайти і застосувати *своєрідний паралелізм* між розвитком категорії модальності у філософії, логіці та потрактуванням її як лінгвістичної категорії. З іншого – як це визначається в сучасних парадигмах новітньої науки – *цілісність аналізу суб'єктивних даних* із погляду лінгвістичного представлення і позалінгвістичного моделювання.

Сучасна лінгвістика, що характеризується виявленням різних предметних ділянок дослідження, своєрідним синтезом когнітивного

і комунікативного підходів до явищ мови⁵, дозволяє сформулювати підходи до визначення та інтерпретації модальності не в ізольованому просторі строгого визначення „чистого” розгляду явища, а включенні його в складну систему координат, що усебічно визначають і характеризують суб’єктивні проєкції у взаємозумовленому і взаємодіяльнісному вимірах.

У цьому разі, характеризуючи певну співмірність у методологічному розумінні логіцистичних, філософських і лінгвістичних категорій, варто звернутися до витлумачення і потрактування категорії модальності в лінгвістичних інтерпретаціях, проте лише тією мірою, як вона детермінувалася логіцистичним і філософським знанням.

Так, у класичній логіці модальність разом із якістю, кількістю та відношенням характеризувала висловлювання-судження. За модальною характеристикою судження розрізнялися: 1) проблематичні; 2) асерторичні; 3) аподиктичні, що відповідало можливості, дійсності та необхідності⁶. В „Аналітиках” Арістотель так визначив і сформулював ці типи модальності: „Будь-яке судження є судження про те, *що властиве*, або про те, *що необхідно властиве*, або про те, *що можливо властиве*”⁷.

У своїй „Філософії граматики” О. Єсперсен, розглядаючи граматичну категорію способу дієслова як один із засобів *вираження модальних значень*, визначав, що саме спосіб характеризує „відоме відношення мовця до змісту речення”⁸. Пряме зіставлення граматичних значень категорії способу дієслова з асерторичними і проблематичними судженнями в історії російської мови спостерігається в роботах ще з середини XIX ст. (Давыдов А.И. Опыт общесравнительной грамматики русского языка, 1852). Спроба класифікувати і розташувати граматичну категорію способу дієслова в логічно послідовну систему, як зазначає О. Єсперсен, була зроблена граматистами більше ста років тому на основі філософії Вольфа, потім Канта. Тричленна структура модальності знайшла подальшу деталізацію в Готфріда Германа: об’єктивна можливість (умовний спосіб), суб’єктивна можливість (бажальний спосіб), об’єктивна необхідність (грецькі віддієслівні прикметники на – teos) і суб’єктивна необхідність (наказовий спосіб)⁹.

Окрім названих, в історії мовознавства визначалися спроби іншого типу: ототожнення судження з реченням, що привело до *зведення модальності речення до модальності судження*,

репрезентовані у російській лінгвістиці, наприклад, роботами Г.В. Колшанського (Колшанский Г.В. К вопросу о содержании языковой категории модальности // Вопросы языкознания.– 1961. – №1.) та ін.

Наступний крок у розумінні і потрактуванні категорії модальності – розвиток цієї категорії у вигляді поляризованої сутності, що спричинило виникнення *своєрідної опозиції об'єктивне – суб'єктивне*. Об'єктивна (або онтологічна) модальність відображала „характер об'єктивних зв'язків, наявних у тій чи іншій ситуації, на яку спрямований пізнавальний акт, а саме зв'язки можливі, дійсні та необхідні”¹⁰. Таким чином, традиціонологіцистичне розуміння модальності зводилося лише до характеристики одного з її видів – онтологічної (об'єктивної) модальності, проте й класичне розуміння модальності, як відзначають, ґрунтувалося на різних критеріях – логічних, ґносеологічних, онтологічних.

Різноманітність позначуваних об'єктивних зв'язків, які пізнаються суб'єктом у процесі комунікативної діяльності, була репрезентована *алетичною та деонтичною модальностями*. Обидва типи модальності фіксують різні типи зв'язків, проте їх диференціюють за ознакою природних і соціальних умов і станів. Так, алетична модальність зв'язана з об'єктивними потенціями реального світу, деонтична – зі створеною самими людьми системою правил, з вимогами до поведінки учасників комунікативної ситуації тощо. Взаємодія онтологічних і суб'єктивних факторів, що зокрема представлено і названими типами модальності, проектується як опис мовної картини світу на матеріалі сучасної російської граматики¹¹.

Суб'єктивна модальність, що протиставлялася об'єктивній, визначала оцінювання з погляду мовця рівня пізнаності та інтерпретації об'єктивних зв'язків, тобто вона вказувала „на ступінь достовірності думки, що відображає дану ситуацію, і включає проблематичну, просту і категоричну достовірність”¹². Отже, *суб'єктивна модальність* у цьому разі абсолютно співвідноситься з *персуазивністю*.

Характеризуючи розвиток теорії модальності в полярній проекції сучасної логіки, Ю.С. Степанов представляє об'єктивну модальність як опис у категоріях „істинно” – „не-істинно”, а суб'єктивну модальність як *оцінки* людиною об'єктивного стану речей, а також опис фізичних і технічних явищ, які не зводяться до логічної

суперечності чи несуперечності, до „істини” чи „не-істини” як двох єдиних оцінок¹².

Виокремлення суб'єктивної модальності як способу введення оцінно-суб'єктивної рефлексії на онтологічні характеристики природного чи соціального світу або ж зведення її до персуазивності тощо разом із тим ілюструє відносність, релятивність меж так званої „поляризації” модальності. Між значеннями об'єктивної і суб'єктивної модальності та способами їх мовного вираження не існує різкого протиставлення, оскільки це співвідношення фіксує різні ступені людського пізнання того ж самого явища.

За трактуванням імовірнісної логіки, зокрема в інтерпретації С Амстердамського, який представляє обидва типи модальності як імовірності, між якими немає принципового розриву – „виділення класу подій, на основі якого відбувається оцінка іншої, „об'єктивної” ймовірності, *завжди є об'єктивним, але відносним, об'єктивно-відносним*, воно залежить від уявлення про істотне і неістотне, від рівня науки і від рівня людського пізнання взагалі”¹³.

На базі трактування ймовірнісної логіки Ю.С. Степанов сформулював сутність модальності з погляду семіологічної граматики. На його думку, очевидна відносність меж між різними типами модальності – об'єктивною і суб'єктивною – насправді підтверджує висновок про те, що вона не є *ні об'єктивною, ні суб'єктивною категорією*, що йшло врозріз із усталеним у російському та українському мовознавстві^{14, 15} дихотомічним поділом модальності та відповідною класифікацією способів її виявлення у вербалізованому вигляді.

Нівеляція протиставлення онтологічних (об'єктивних) і суб'єктивних вимірів увиразнила *цілісність модальності* та її потрактування Ю.С. Степановим як *об'єктивно-відносної категорії*¹⁶. „Модальність є представлення дійсності з погляду суб'єкта мовлення – „я” мовця, але з точки зору типізованої, об'єктивованої „раз назавжди” – для даного стану мови – засобами самої мови”¹⁷.

У семіотикограматичному трактуванні модальності об'єктивований погляд на представлення дійсності схарактеризований опосередковано – за виявленням його в суб'єктивній проекції „я” мовця, що дозволяє суб'єкту мовлення підтвердити його співвіднесеність із типізованим поглядом, і це, очевидно, відображає ступінь людського пізнання дійсності, несуперечливість висловленого з природними та соціальними

характеристиками буття тощо. Певний зріз такого роду інформації, представлений в умовній сполучі слів „раз назавжди”, є своєрідною „точкою відштовхування”, урахованою в процесі конструювання представлення дійсності суб’єктом-мовцем, що припускає реляційні вияви, які не суперечать об’єктивізованому її виявленню. У цьому разі визначення модальності і містить уточнення, що дозволяє визначити відносність осягнення людьми об’єктивованого способу представлення дійсності в суб’єктивно-індивідуальних інтерпретаціях, а отже, і саму категорію модальності як об’єктивно-відносну. Очевидно, у цьому випадку відносність може бути потрактована як розширення відомостей, способів представлення об’єктивної дійсності, тому і типізований погляд має уточнення – „для даного стану мови”. Отже, об’єктивно-відносна характеристика категорії модальності пов’язана з потенційними факторами когнітивної діяльності людини, а, очевидно, не з відносністю трактування цієї типізованої ознаки в індивідуальних модифікаціях мовця (мовців).

Можливо, об’єктивно-відносна визначеність сутності модальності може бути дещо уточнена у зв’язку з новою дискурсивною методологією, концептуально представленою в „Основах теорії дискурсу” М.Л. Макарова. Принципово важливим у такій концепції є локалізація основних сутностей – мовленнєвих актів і дискурсу – в соціально-психологічному, „людському” просторі, а не в фізичному просторі і часі. Обґрунтування феноменології як філософії наукового аналізу зумовлює „принципову можливість строгого аналізу комунікації – складної конфігурації соціально-психологічних, мовних, іманентних і трансцендентних феноменів”¹⁸. В основі цього лежить розуміння *соціального* як конструйованого переживання *інтерсуб’єктивності*, що трактується „як психологічне або феноменологічне переживання *спільності* інтересів, дій тощо”¹⁹. Ця спільність не є константною, вона змінюється, проте є принциповою наявність її в кожному комунікативному акті, а тому символізує взаємодію, зорієнтовану на соціально-культурні умови ситуації. *Інтераційність комунікації* забезпечує врахування того типу „фонових знань” у процесі комунікації, які спроектовані на широкое соціально-культурне тло.

Отже, інтерсуб’єктивність як певного типу *соціально вмотивована спільність* факторів комунікативної діяльності може бути співвіднесена з типізованим поглядом, урахованим у процесі

представлення дійсності суб'єктом. З цього погляду *інтераційна модель комунікації* з її врахуванням соціально-культурного контексту конкретизує визначення модальності, уводячи до типізованого погляду врахування не лише об'єктивних (онтологічних) вимірів (чи ступеня їх пізнаності людьми?), але й соціально-детермінованих, що в названих вище роботах представлені як деонтична модальність. Можемо лише припустити, що ступінь типізованості обох названих рівнів є різним, оскільки пов'язаний із пізнанням соціальних законів, створених самими людьми, чи законів природи, а тому об'єктивовано-відносних чи, у цьому розумінні, буквально, типізовано-відносних. Саме таку загальну характеристику містить модальність, у якій *типізована відносність, чи об'єктивована відносність, подана крізь призму мовця-суб'єкта*.

За семіологічною класифікацією Ю.С. Степанова, сутність модальності переходить у сферу прагматики мови²⁰.

У ширшому розумінні – феноменологія, що тісно пов'язана з прагматикою, підкреслює роль індивідуальної свідомості, проте дискурс-аналіз, спираючись на феноменологічну методологію, приділяє увагу виявленню релевантних аспектів взаємодії психічного і соціального у процесі комунікативного спілкування. Отже, модальність у зв'язку з наведеними доповненнями розглядається ширше з погляду типізованого – у різних аспектах – представлення дійсності суб'єктом-індивідом, а дискурс-аналіз – синтезом прагмалінгвістики, когнітології та інших наукових підходів.

На окрему увагу в науковому дослідженні, присвяченому окресленню категоріальної сутності модальності як логіцистичної і лінгвістичної одиниці, заслуговує також характеристика співвідношень *модальності і модусності*. Так, у логіці схоластів виділення постійної і релятивної частин, що знайшло підтвердження в розрізненні диктуму і модусу, теж відобразилося в розвитку логіцистичної та лінгвістичної думки. Найбільш репрезентабельно диктумно-модусна теорія була сформульована Ш. Баллі²¹. Продовжуючи розвиток цієї дихотомії на лінгвістичному рівні, дослідник уводить вербальну диференціацію та поглиблює інтерпретативний аналіз об'єктивної та – особливо – суб'єктивної, модифікованої, інформації, що представлена в реченні імпліцитно чи експліцитно. У російському мовознавстві певний розвиток цієї продуктивної ідеї послідовно відзначено в декількох напрямках: лінгвістичній аргументації додаткових зв'язків диктумної і модусної

частин, що представлено в роботах Т.Б. Алісової²², та співвідношеннях модальності і модусності, що виразно відзначено у працях Т.В. Шмельової²³ та ін.

У цьому разі показовим є об'єднання під одним кутом зору *модусності і модальності* як характерних властивостей інтерпретативної частини повідомлюваного представлення дійсності суб'єктом, які, прийшовши в лінгвістику з логіки, в лінгвістичній площині по-різному співвідносяться і, відповідно, способи вираження суб'єктивної позиції мовця грабуються за визначеним критерієм.

¹Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М., 2003. – С.32; ²Там само. – С. 29–30; ³Лебедева Л.Б. Модальности восприятия и их отражение в языке // Логический анализ языка. Языки динамического мира. / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова, И.Б. Шатуновский. – Дубна, 1999. – С. 349–351; ⁴Петров В.В. Философия, семантика, прагматика // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XVI. Лингвистическая прагматика / Общ. ред. Е.В. Падучевой. – С. 476; ⁵Березин Ф.М. О парадигмах в истории языкознания XX в. // Лингвистические исследования в конце XX в.: Сб. обзоров / Отв. Ред. Ф.М. Березин. – М., 2000. – С. 21; ⁶Философский энциклопедический словарь. – М., 1999. – С. 273; ⁷Аристотель. Аналитики. – М., 1952. – С. 11; ⁸Есперсен О. Философия грамматики. – М., 1958. – С. 363; ⁹Там само. – С. 370–371; ¹⁰Панфилов В.З. Категория модальности и её роль в конструировании предложения и суждения // Вопросы языкознания. – 1977. – № 4. – С. 39; ¹¹Булыгина Т.В., Шмелёв А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). – М., 1997; ¹²Панфилов В.З. Указ. раб. – С. 39; ¹³Степанов Ю.С. Имена, предикаты, предложения (семиологическая грамматика). – М., 1981. – С. 139; ¹⁴Амстердамский С. Об объективных интерпретациях понятия вероятности // Закон. Необходимость. Вероятность. – М., 1967. – С. 74, 80; ¹⁵Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990; ¹⁶Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000; ¹⁷Степанов Ю.С. Указ. раб. – С. 241 – 242; ¹⁸Там само. – С. 242; ¹⁹Макаров М.Л. Указ. раб. – С. 49; ²⁰Там само. – С. 49; ²¹Степанов Ю.С. Указ раб. – С. 243; ²²Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955; ²³Алисова Т.Б. Дополнительные отношения модуса и диктума // Вопросы языкознания. – 1971. – № 1. – С. 54–64; Алисова Т.Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка. – М., 1971; ²⁴Шмельова Т.В. Смысловая организация предложения и проблема модальности // Актуальные проблемы русского синтаксиса / Под ред. К.В. Горшковой и Е.В. Клобукова. – М., 1984. – С. 78–100.